

הסולטאן הממלוכי ביברס ומשטר המקרקעין בסוריה

יהושע פרנקל

הדיון הקצר שלהלן מהווה פרק מתוך מחקר, אשר מטרתו לבחון סוגיות אחדות של ההיסטוריה האגררית של סוריה ("בלאד אל-שאם": האזור שבין אל-עריש לנהר הפרת) בראשית התקופה הממלוכית (המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה). במסגרת מצומצמת זו, אבקש להציג מספר עדויות, שלפיהן הסולטאנים הממלוכים (שליטיה המוסלמים של סוריה 1260-1516) טענו כי קרקעות הבעל החקלאיות בסוריה הן רכוש הסולטאנות. תוך כדי הצגת עדויות אלו, אבקש להבהיר את הנימוק המשפטי שהשתמשו בו על-מנת לקדם תביעתם זו.

"פיא" (נדל"ן כשלל קולקטיבי)

לשם הבהרת ההגדרות המשפטיות אשר שירתו את בני התקופה הממלוכית, יש לבחון את הספרות ההיסטורית-משפטית שכתבו חכמי הלכה וכן היסטוריונים מוסלמים במאות התשיעית והעשירית. ספרות זו היוותה את התשתית המשפטית אשר שימשה את הסולטאנים בהעלותם את תביעתם לבעלות על אדמות הבעל החקלאיות. אין אנו נזקקים לדיון מקיף בתכניה ובמאפייניה של המסורת ההיסטורית המתארת את אירועי המאה השביעית ואישיה. לצורך הדיון הנוכחי די בהסברת המונח הערבי "פיא". מונח זה והמשמעויות הנגזרות ממנו, מצויים בשורש הטיעונים של הסולטאנים הממלוכים. יש להדגיש כי ההגדרה המשפטית של רכוש כ"פיא" לא הייתה המצאה של מנהיגי מלחמת הקודש האסלאמית כנגד הצלבנים; מונח זה היה מצוי בשגרת השימוש של משפטנים והיסטוריונים מוסלמים שנים רבות קודם לבואם של הפרנקים אל המזרח. בחיבורים העוסקים בכיבושי האסלאם ובצמיחת המדינה המוסלמית (במאה השביעית) מוקדש מקום נרחב לסוגיות המסים וההגדרות המשפטיות של הרכוש. אי-לכך, אין תימה בכך שהעיסוק במסורות ההיסטוריות אשר שחזרו את אירועי המאה השביעית ודנו בחוויות יסוד בעברה של האומה המוסלמית נמשך גם במהלך המאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה, אשר הן פרק הזמן המעסיק אותנו כאן. ואכן, במהלך שנות הלחימה בין המוסלמים לבין הצלבנים נכתבו בסוריה מספר חיבורים שביקשו לסרטט את הכיבושים בימיו של הח'ליפה עומר אבן אל ח'טאב (מת בשנת 644) ובכלל זה את כיבוש ערי סוריה, רצועת החוף שבין טריפולי לאשקלון והשלוש-עשרה, אשר הן פרק הזמן המעסיק אותנו כאן. ואכן, לא היוו סרטוט מלומד של אירועי עבר, נהפוך הוא. בשחזור אירועי המאה השביעית הם ראו, בין השאר, מקור לתשתית המשפטית של הגדרות דיני הבעלות על המקרקעין בזמנם. כך, למשל, גרס אבן עסאכר, ההיסטוריון הדמשקאי המפורסם, כי "בילאד אל-שאם" היא בחזקת "פיא" – שלל קולקטיבי של המוסלמים לדורותיהם. בהתאם להשקפה זו, האחריות על שימור הנכס ופעילותו הרציפה מסורה בידי סולטאן המוסלמים.

אם עד להופעת הצלבנים התקשו השליטים המוסלמים של סוריה לממש את תביעתם, לפיה ארצם הנה במעמד של "פיא", הרי מסעי הצלב יצרו מציאות פוליטית ומשפטית חדשה. בעיני אחדים מחכמי ההלכה המוסלמית ("פוקהאא") ובמיוחד בקרב אלה אשר השתייכו אל האסכולה ("מד'הב") החנפית, חיזוק הכיבוש הפרנגי (הצלבני בשנת 1099) ולאחריו המונגולי (תתארי במקורות הערביים, בשנת 1258) את תביעתו של הסולטאן לבעלות על מרבית קרקעות הבעל החקלאיות. התשתית ההלכתית-המשפטית לגישה זו נשענה על תפיסה, לפיה — כאשר טריטוריה מוסלמית נכבשת בידי אויב היא מוגדרת כאזור מלחמה ("דאר חרב"). לאחר ששטח זה נכבש או ייכבש מחדש בידי המוסלמים במהלך מלחמת קודש ("גי'האד") — הנדל"ן, ובכללם המקרקעין ("אמלאכ") אשר בתחמו, לא שבים לידי בעליהם, אלא מוגדרים כ"פיא". לדעת ה"פוקהאא" החנפים, כל הרכוש הזה הנו רכוש אוצר השלטון ("בית אל-מאל"). בהתאם להשקפה זו, הרי שעם כיבוש אל-שאם בידי לא-מוסלמים, איבדו בעלי הקרקע המוסלמים את רכושם וחדלו מלהיות בעלי הקרקעות שבידיהם. לטענת החנפיה, השבתם של אזורי סוריה מידי השלטון הצלבני או המונגולי משמעותה — שהמקרקעין שבאזור זה הם במעמד של "פיא" ובכלל זה אדמות אשר קודם להשתלטות הצלבנים היו קניין פרטי ("מלכ").

חשוב להבהיר כי הגדרת סוריה כ"פיא" העמידה לרשות השליטים המוסלמים, בשנים שלאחר הניצחון על הצלבנים והדיפת המונגולים, מכשיר משפטי יעיל ומוכר כבואם לטעון לבעלות סולטאנית על הרכוש הקרקעי ב"בילאד אל-שאם"; שהרי הם לא נדרשו להמציא נימוק חדש בבחינת יש מאין, אלא רק ליישם מכניזם משפטי מוכר וידוע. אולם בניגוד לעבר הקדם-צלבני, השתנות התנאים הפוליטיים אפשרה להם, החל משנת 1260, ליישם את מעמד סוריה כ"פיא" ולהעניק לה משמעות מעשית חדשה, אשר לא הייתה מוכרת בעבר. בהמשך אשוב לדון באופן שבו הסולטאנים השתמשו בטיעון כי אדמות סוריה הן "פיא", אך קודם לכך ברצוני להבהיר את סדרי השלטון והמיסוי האגררי בסולטאנות הממלוכית בסוריה.

"איקטאע" (אדמות חקלאיות כאמצעי תשלום)

הבוחן את סדרי השלטון בסוריה הממלוכית עומד חיש קל על השימוש שעשה השלטון (הסולטאן) במקרקעין. אדמות בעל בסוריה ואדמות שלחין במצרים שימשו משענת כלכלית למפקדי הצבא הממלוכי. בהיעדר משאבים כספיים זמינים בקופת אוצר הסולטאנות ("בית אל-מאל"), הענקת נחלות חקלאיות אשר הוקצו על-ידי מינהל הצבא ("דיואן אל-ג'יש") היוותה את צורת התשלום השגרתית תמורת תפקידים צבאיים ושלטוניים. שיטה זו של מסירת נחלות למפקדי צבא כתשלום תמורת שירותם, ובדומה — התשלום לאזרחים נושאי משרות מינהליות, קרויה: "איקטאע". לא תהיה בכך הפרזה אם אומר, כי כל מערכת הייצור החקלאי בתחומי הסולטאנות הממלוכית שועבדה למימון הצבא והעלית השלטת.¹

David Ayalon, "The System of payment in Mamluk military society", *JESHO*, vol. I, p. 41; p. 61; pp. 258 ff.; 261ff, 1958. 1

ה"איקטאע", הקרויה במקורות משפטיים: "איקטאע אסטגלאל" (כלומר, ניצול), היתה למעשה הענקה של קצבה שנתית מסך המסים ("ח'ראג") המשוערים של יחידת ייצור מוגדרת, בהתאם לתפוקתה החזויה ("עברה") לצורכי תשלום שכר חיילים ("אג'נאד מתרזקה").² ה"איקטאע" הייתה, אפוא, צורה של הקצאת הכנסות ממסים על שטח מסוים, ובכלל זה שטח עירוני. לדוגמה: שמס אל-דין אקש אל-ברלי החזיק בעיר שכם בימי הסולטאן קטז. ביברס, שב ומסר לו את העיר ואף צירף אליה את ג'נין.³ דוגמה נוספת: כאשר ביברס אטר על הפעלת בתי-בושת, הוא פיצה את בעלי הזכאות באפשרו להם לגבות מסים מבעלי בתי-הבושת.⁴ במקורות נעשה, לעתים, שימוש במונח "אח'באז" (שפירושו המילולי הוא: לחמים) כדי לציין הקצבות אשר הזינו את חיל המצב הממלוכי.⁵

נחלאות ה"איקטאע" היוו מקור הכנסה ("הוא ערך תשלומים נאים והקצה איקטאעאת שפירים").⁶ זאת אף במקרים שבהם הייתה ל"מוקטע" (מקבל ה"איקטאע") יד חופשית בתחומי האזור אשר נמסר לו.⁷ ה"מוקטע" לא היה בעל אחוזה במשמעות המוכרת מן הפאודאליזם באירופה המערבית, אלא בעל תפקיד שלטוני אשר באופן כזה קיבל תשלום שהורכב מכסף מזומן וממוצרים בעין ("דינאר ג'ישי"). על כן חתרו פקידי מינהל הצבא ("דיואן אל-ג'ישי") לדעת במדויק מהו שיעור ההכנסות ומהי תפוקת היבולים, על-מנת שהסולטאן יוכל לדעת את כושר הייצור של כל אחת מהנחלות שהקצה ומהם סדרי כוח-האדם והבהמות הצבאיות אשר בכוחה של הנחלה לממן. לצורך זה הם רשמו את יחידות התפוקה אשר בתחומי שלטונם. פעולה זו קרויה בשם: "רוכ". הכרוניקאי אל-מקריזי מתאר בפסקה קצרה את המפקד אשר נערך בסוריה ("אל-בלאד אל-שאמיה") בימיו של הסולטאן אל-נאצר (בשנת 713 להג'רה). במסגרת מפקד זה חולקו הקרקעות המניבות לשלוש קטגוריות: נחלאות "איקטאע", הקדשים ("וקף") ורכוש פרטי ("מלכ").⁸

כל אמיר שקיבל נחלה ("מוקטע") קיבל בצדו מסמך רשמי ("מנשור") מן הסולטאן, אשר אישר את זכאותו ואת היקפה הכספי של הנחלה.⁹ כך נתהוותה זיקה בין משרה שלטונית ליחידות מוגדרות. דוגמה אחת, שאציג להלן, לקוחה ממחוז צפת. כאשר נציב המחוז ("נאיב ממלכת צפד") שמס אל-דין אק-סנקר הועבר לכהן כנציב חלב, נמסרו נחלאות ה"איקטאע" – אשר תמכו בו בעת כהונתו – לאמיר טוג'אי אשר הועבר מתחום חלב.¹⁰ עקב פן זה של היחסים האגרריים בתחומי הסולטאנות לא התפתחה מערכת של קשרים ארוכי טווח בין האמיר

2 אבן ג'מעה, עמ' 380 (ש' 5-19).

3 נזירי, נהאיה, כרך ל', עמ' 44; עמ' 55 (ש' 17).

4 נזירי, נהאיה, ל' 164; מקריזי סלוק, א' 578 (15); Quartemere Histoire. I (2), p. 68.

5 אבן קאדי שהבה, תאריח', כרך א', עמ' 121 (ש' 15); והשווה נזירי, נהאיה, ל' 190.

6 דוארדי, כנו, ח' עמ' 18 (ש' 12); והשווה נזירי, נהאיה, ל' 182.

7 דוארדי, כנו, ח' עמ' 88 (ש' 17); מקריזי, סלוק, א' 465, 468.

8 מקריזי, אל-סלוק, כרך ב', עמ' 127.

9 נזירי, נהאיה, ל' 57 (ש' 5), 61 (ש' 7); מקריזי, סלוק, א' 470 (2-1).

10 אבן קאדי שהבה, תאריח', כרך א', עמ' 119 (ש' 15); עמ' 126 (ש' 19).

אשר קיבל את הקצאת הנחלה ("מוקטע") לבין האיכרים והאדמות¹¹ שמהם נבעה הכנסתו. נחלאות ה"איקטאע" אשר נמסרו בידי הסולטאן¹² למפקדים ממלוכים ("אמיר-וברבים-אומראא") ולבעלי תפקידים שלטוניים לא היו לרכושם הפרטי. היבט זה של ההסדר הפוליטי הודגש בידי מספר חוקרים שמצאו בכך את אחד ההבדלים המובהקים בין שיטת ה"איקטאע" לפאודאליזם המערב-אירופאי. אמנם, במקרים אחדים שהו בעלי ה"איקטאע" בנחלאותיהם,¹³ אולם האמירים הממלוכים בעלי ה"איקטאע" אינם נזכרים, בדרך-כלל, כצד פעיל בניהול נחלאותיהם, אם כי יש לשער שחיילים ממלוכים גיבו את פקידי המס.

"מֶלֶכ" (רכוש קרקעי פרטי)

תפוצתה הרבה של שיטת ה"איקטאע" אין מובנה היעדר מוחלט של בעלות קניין על שדות ואדמות חקלאיות. במספר מקרים נמסרו אדמות בעל חקלאיות לאמירים ממלוכים תוך הענקת בעלות מוחלטת למקבל ("תאביד" או "תמליכ") על הקניין. זאת אף כי להלכה יכול היה הסולטאן למסור קרקעות "איקטאע" לאמירים רק כפיקדון ולצורכי עיבוד בלבד, כשהמחזיק בהן אינו בעל הקניין. הדוגמה של חלוקת אדמות השרון בידי ביכרס הנה מן המפורסמות. לאחר שכבש את המאחוזים הצלבניים ברצועת החוף שבין ארסוף (רשפון) לקיסריה (בחודש מארס 1265), חילק הסולטאן אל-מלכ אל-זאהר כיכרס למפקדים בצבאו ולנאמניו כפרים באזור הגבעות שלמרגלות המערביים של הרי השומרון. תעודת המסירה ("מנשור") שנשתמרה, מציינת מפורשות כי הוא מסר להם שטורות קניין אישי ("כתאב אל-תמליכ אל-שרעי") והכפרים תוארו כרכושם הפרטי ("מלכ") של המקבלים. הייתה זו חלוקה של מקרקעין והאמיר המקבל רשאי היה להורישם לצאצאיו. מהלך סולטאני זה עמד, לכאורה, בניגוד להנחות היסוד של המשפט המוסלמי, לפיהן אדמות ה"ח'ראגי" הנן רכוש "בית אל-מאל", ועל כן אין אפשרות למסור נחלה פרטית מוחלטת ("איקטאע תמליכ"), אלא רק כנחלאות לניצול מוגבל בזמן ("איקטאע אסתגלאל").¹⁴ אולם מהלך זה היה חשוב לסולטאן מבחינה פוליטית והוא היה יכול לאשש את חוקיותו על-ידי המכניזם המשפטי אשר הגדיר רכוש זה כשלל ("פיא"). ואכן, נשתמרו מן התקופה הממלוכית דוגמאות נוספות, לפיהן אדמות חקלאיות היו רכוש קרקעי פרטי. במקורות נזכרות אחוזות "ד'יעה" (וברבים — "ד'יאע"), שהיו רכוש פרטי ("מלכ") של המחזיקים בקניין.¹⁵ קרוב לוודאי, מרבית אחוזות ה"ד'יעה" בסוריה היו שדות שלחין.

11 אבן קארי שהבה, תאריח', כרך א', עמ' 120 (ש' 6);

12 נזירי, נהאיה, כרך ל', עמ' 39.

13 נזירי, נהאיה, ל' 102 (16); מקריזי, סלוק, א' 519 (8).

14 אבן ג'מאעה, עמ' 379 (ש' 23), עמ' 380 (ש' 4), עמ' 381 (ש' 6-7).

15 מקריזי, סלוק, כרך א', עמ' 576 (ש' 5); נזירי, נהאיה, ל' 163.

האם סוריה הבתר-צבלנית היא "פיא"?

בראשית המאמר הוסבר המושג המשפטי-האגררי "פיא". כעת ברצוני לנגוע באופן השימוש של הסולטאנות הממלוכית בהגדרה משפטית זו. אעשה זאת באמצעות הצגת מידע על-אודות מדיניותו הקרקעית של הסולטאן אל-מאלכ אל-זאהר כיברס ועל גישתו לשאלת הבעלות על אדמות חקלאיות בסוריה בשנים שלאחר הניצחון על הצלבנים והמונגולים. כיברס לא היה הראשון להשתמש במכניזם משפטי זה; במקורות ההיסטוריים נמצא תימוכין למסקנה זו: לאחר הניצחון על הכובשים הזרים יכלו הסולטאנים המוסלמים להשתמש במונח "פיא" להגדרת מעמדם המשפטי כבעלי הרכוש הקרקעי בסוריה. דוגמה היסטורית למשמעות החברתית והפוליטית של יישום כללי משפט אלה – כלומר, של הגדרת אל-שאם כ"פיא" – מצויה בתיאור השיח בין זנכי לפוקהאא בחצרו. הפוקהאא החנפים גרסו כי על זנכי לתפוס את השדות בשטחים שצבאו כבש מידי הצלבנים בסוריה התיכונה ולא להשיבם לידי הטוענים לבעלות עליהם, כפי שהמליצו חכמי ההלכה. הנימוק המושם בפיו הנו ציבורי-פוליטי: זנכי חשש מאבדן יוקרה ומיוחסת לו הטרוניה כי אם ישתלט על הרכוש, הבריות יטענו כי אין פדות בינו לבין הצלבנים.¹⁶

אפשר כי טיעון זה מסביר את הימנעותו של צלאח אל-דין מלהזדקק לעיקרון ה"פיא". הסבר אחר אפשרי קשור להיותו בן האסכולה השאפיעית. הנחה שלישית שאותה ניתן להעלות היא העובדה כי לרשותו של צלאח אל-דין עמדו שטחים נרחבים אשר שימשו את הכנסייה הלטינית וכן רכוש צלבני ניכר, ולכן לא היה לו צורך בתחבולות משפטיות על-מנת להרחיב את הנכסים שבידיו. אין זה אומר כי הרעיון שלפיו השטחים שנכבשו מידי הזרים הנו "פיא" נעלם מסדר היום השלטוני.

ואכן קיימת דוגמה נוספת לשימוש בטיעון כי אדמות אל-שאם הנן "פיא"; דוגמה כזו מצויה בתיאור מהלכיו של הסולטאן כיברס לאחר סילוק המונגולים ממרחב דמשק. בשנת 1268 להג'רה, הגיע הסולטאן כיברס מקאהיר לדמשק וטען, כי השטחים החקלאיים באגן דמשק המצויים בידי בעלים פרטיים ("מלאכ") מבני דמשק אינם רכושם; הוא תבע את הנכסים הללו לעצמו ("אטלק אל-חוטה" – החרים).¹⁷ לטענתו, צבאו הוא זה אשר שחרר אותם מידי המונגולים (תתאר). בהשקפתו תמכו ה"פוקהאא" מבני האסכולה החנפית. הם אישרו את טיעונו בפסק הלכה ("פתוא") וגזרו, כי בעקבות מעשי המלחמה – הקרקעות הללו הנן רכוש הסולטאן. "פתוא" זו התבססה על ההשקפה המשפטית של האסכולה החנפית, לפיה אם איתרע וכופרים תפסו שטח אשר היה בבעלות מוסלמית, הרי ברגע שהשטח הכבוש ישוחרר והשליטה עליו תשוב לידי המוסלמים, רכוש הנדל"ן אשר בתחומו לא יימסר לידי בעליו הקודמים אלא יהיה בכחינת שלל של האומה המוסלמית. לדעה זו התנגדו "פוקהאא" אחרים מבני דמשק, או לפחות אלה אשר השתייכו לאסכולה השאפיעית וכן הקאדי החנבלי של העיר. מתנגדים אלה טענו בכנס של חכמי ההלכה שכינס כיברס, כי הנכסים החקלאיים אשר הוחזקו בצורות שונות – בוסתנים, ריכוזי

16 אבן אל-את'יר, אליכאמל פי אל-תאריח', כרך י"א, עמ' 53-55; אבן ואצל, מפרג' אליכרוב פי אחיכאר בני איוב, כרך א', עמ' 74-75.

17 נזירי, נהאיה, ל' 190; Dozy, Suppl. I 337 (a).

בתים ואחוזות ("בסאתין", "קורא", "דיאע") — הנם קניין בעליהם שהחזיקו בהם קודם לכיבוש המונגולי.¹⁸

סיכום

יש לבחון את המדיניות האגררית של ביברס על רקע שני אתגרים אשר ניצבו בפניו: הראשון, האיום החיצוני על הסולטאנות הממלוכית. הצלבנים, אף כי נחלשו, עדיין היו גורם בנופה של סוריה. החשש ממתקפה מונגולית נוספת הילך אימים על הממלוכים למשך תקופה ארוכה. הגורם השני אשר השפיע על מהלכי הסולטאן היו צורכי השלטון הממלוכי מבית. ביברס חתר לכונן משטר ריכוזי כתחליף לשלטון האיובי שלא היה אלא פדרציה רופפת של נסיכים. ביברס השכיל להכפיף למרותו את כל הגורמים הציבוריים בתחומי סולטאנותו. כדי לממן את מהלכיו ולתגמל את מפקדי צבאו, נזקק ביברס לכספים ולנכסים רבים. להיטותו לנצל ובמהירות את הנכסים אשר צבאו תפס מתחורת בבהירות מן התיאור של המחברים — מעריציו — על-אודות הנחישות וההתמדה אשר הפגין הסולטאן לאחר ניצחונותיו. כך, לדוגמה, מסופר כי לאחר כיבוש כרכ (בעבר המזרחי של ים המלח), חתם ביברס על שלוש מאות צווים סולטאניים ("מנשור", וברבים: "מנאשיר") אשר נמסרו לידי מפקדים ואישים שנשבעו לו אמונים.¹⁹ נקודה זו מתבררת גם מתוך עיון במדיניות ההקדשות ("וקף") של ביברס. מסופר כי בחברון (אל-ח'ליל) ערך הסולטאן רפורמה ב"אוקאף" של קברי האבות (מערת המכפלה) וארגן מחדש את סדרי האחזקה בנחלאות ההקדש אשר תמכו במוסד זה. לאחר שנקבע כי "איקטאעאת של אומראא" ו"אוקאפ" של אל-ח'ליל התערבבו, קבע ביברס כי יש להפריד ביניהם.²⁰

אדמות הבעל החקלאיות היוו אמצעי תשלום מקובל בקרב העילית הממלוכית. הצרכים הכספיים והמינהליים של הסולטאן השפיעו על אופן התייחסותם של האומראא אל מעבדי האדמות. על-מנת להרחיב את מאגר המקרקעין אשר לרשותו, לא היסס ביברס לנקוט מהלכים לא-פופולריים. המשמעות המשפטית של תביעתו להכרה בבעלות המדינה המוסלמית על המקרקעין הייתה — הפקעת נתח ניכר של מקורות הייצור. מאחר שצעדיו זכו לגיבוי של לפחות אסכולה ("מד'הב") אחת של "פוקהאא", הסולטאנים יורשיו לא ראו מניעה מלאמצה גם במחיר של אי-נחת ציבורית. אפשר שהממלוכים, אשר היו לשליטי הארץ תוך כדי מאבק כנגד הפולשים הצלבנים והמונגולים, החזיקו בה כקו חזית קדמי להגנה על נחלאותיהם הראשיות במצרים. הם ראו עצמם כאדוני הארץ במובן הראשוני של מונח זה. בעיניהם אדמותיה של מצרים היו רכוש הפרטי של השליט אשר חילקם בהתאם לצרכיו. מאידך גיסא, ביברס וה"אומראא" שלו נקטו מדיניות של טיפוח החקלאות ("עמר אל-בלאד"), במטרה להרחיב את המשענת הכלכלית של שלטונם. באזורים אשר נפגעו עקב לחימה — הם עורדו השתקעות של פלאחים.²¹

18 אבן כתיר, אל-בראיה, כרך י"ג, עמ' 252; נירי, נהאיה, עמ' 152-153.

19 נירי, נהאיה, ל' 83.

20 מקריז, סלוק, א' 415 (ש' 12).

21 נירי, נהאיה, ל' 95 (1).

מן המידע שהוצג לעיל עולה, כי בעיני השלטון הממלוכי האיכרים לא היו בעלי הקרקעות שאותן עיבדו. הדבר אמנם לא נאמר מפורשות, אך ניתן לשער שהאמירים ראו בעובדי האדמה אריסים. תמיכה במסקנה זו ניתן למצוא בידיעה, לפיה באזורים הכפריים ("בלאד") חילקו באי־כוחו של הסולטאן ביברס זרעי תבואה ("צֶלֶל") לפלאחים כהלוואה.²² בלשון המקורות הממלוכיים קרויה חלוקה זו: "תקאוי".²³ עמדה זו של העילית השלטונית בשאלת הגדרת אדמות סוריה כ"פיא" היוותה פתח למסירת רכוש שהיה, לכאורה, שייך ל"בית אל־מאל", לידי האמירים או להשתלטותם של בעלי משרות שלטוניות על אדמות ומקרקעין.²⁴ כך, לדוגמה, נהג הסולטאן ביברס. במספר פעמים הוא העניק לאמירים רכוש קרקעי ונדל"ן כ"מלכ" – רכוש פרטי.²⁵ מאידך גיסא, החקלאים המעבדים לא קיבלו עמדה סולטאנית זו. רְמוז לאופן שבו הם הציגו את עמדתם מצוי בתיאור הפגיעות בכוסתני הגֵוטה של דמשק, לנוכח ניסיונו של ביברס להשתלט עליהם. אולם סיפור ההיסטוריה האגררית של סוריה, ובכלל זה תיאור התנגדותם של האיכרים למהלכי המושלים הממלוכים, חורג מגבולות הדין הנוכחי.

רשימת הקיצורים

אבן אל־את'יר, אל־כאמל פי אל־תאריח' (מהדורת כירוח, 1966).

אבן קאדי שהבה, תאריח' (דמשק, המכון הצרפתי).

מקריזי, אל־סלוב למערפת אל־דול ואל־מלוב (מהדורת מוחמד מוצטפא זיאדה, קאהיר 1942).

אבן אלדואדרי, כנו אלדרר וג'אמע אלג'ר, ויסבאדן 1960, 1972.

אבן ואצל, מפרג' אל־כרוב פי אח'באר בני איוב (מהדורת אל־שיאל, קאהיר 1955).

22 מקריזי, סלוב, א' 446 (ש' 13).

23 Dozy, Supp. II 429

24 נזירי, נהאיה, ל' 163; מקריזי, סלוב, א' 576.

25 נזירי, נהאיה, ל' 53.